

1.

Jacob Glatstein emigreerde in 1914 op zeventienjarige leeftijd van Polen naar Amerika, weg van de oorlog, en werd daar een groot schrijver van proza en poëzie in het Jiddisch. In 1938 reisde hij nog naar Polen om zijn stervende moeder te bezoeken. Hij sprak daar met talloze mede-joden, en schreef bij thuiskomst een weergaloos portret van het rijke Joodse leven daar, een grootse cultuur die een paar jaar later zou zijn weggevaagd.

Het gedicht dat wij lezen, schreef hij vlak na de oorlog. De dichter zit op een steen, naast zijn bedroefde God, beiden perplex en sprakeloos om wat er gebeurd is, de moord op de zes miljoen. God deelt zijn laatste brood met hem. Hij is uit zijn hemel afgedaald naar de aarde die hij aan de mensen heeft gegeven - hij is vreemdeling op aarde geworden, 'mijn broeder vreemdeling', net als zijn volk. De dichter houdt van die ontgoddelijkte, ongelukkige, ja onrechtvaardige mensengod. De God die hij eerder vaak had geprofaneerd en geblasfemeerd, rationeel afgezworen, terwijl hij zijn 'van angst verkilde beenderen / verwarmd(e) aan de kachel van zijn intellect', - die God is nergens meer.

Nu zit hij naast de dichter en praat zachtjes tegen hem, over zichzelf. Hij mompelt waarschijnlijk iets als: wie ben ik nog, waar was ik toen mijn volk stierf? Maar de dichter vindt dat getheologiseer, dat gepraat over God na Auschwitz, niet zo interessant, hij denkt liever na over de vraag 'hoeveel vernietiging een volk aan kan / om nog te kunnen geloven in herstel'.

En dan ontspint zich een merkwaardige dialoog. God zegt dat zijn volk nu goddelijker is dan hij, 'Naties zullen zich nog buigen voor hun lijden'. Maar waarom, vraagt de dichter, 'waarom heb jij mijn volk op die manier verhoogd, / door hun ongeluk zo te sterrenbeelden', door dat lijden als een sterrenbeeld tentoon te spreiden aan het firmament? Dan roept God het bekende beeld op van de Pietá, Jezus van het kruis afgenomen: 'Lijden, bloed, doorboorde handen /... bloedeloze aderen'. Hij noemt dat een 'kinderlijke fabel in dwaze bewoordingen', kinderspel vergeleken met het lot van de zes miljoen. Want wat betekent de dood en het lijden van die ene 'zoon van God', tweeduizend jaar geleden, waar alle christelijke naties zich voor buigen, tegenover dat van die miljoenen dochters en zonen? Hij heeft, zegt hij, die fabel 'vermenigvuldigd met zes miljoen' en van een moraal voorzien. En wat kan die moraal anders inhouden dan 'dit nooit meer'. Daar kan de wereld niet omheen, zou je denken, zou je hopen, zou je dromen. Dat is Gods wrange droom: 'Mijn volk, mijn zoon, mijn droom zal bloeien / voor altijd gekruisigd aan een lichtende boom.' Het gekruisigde Joodse volk als een vermanend licht voor de volkeren. Een soort megavariant *avant la lettre* op de 104.000 lichtende steentjes van Daan Roosengaarde. Met die droom eindigt het gedicht. God valt in slaap, 'Hij is klein als een kind', - als een nieuw soort kerstkind onder die lichtende boom? De dichter wiegt hem zijn droom in. 'Slaap, en ga op onze droom.'

2.

'Auschwitz' - morgen 75 jaar geleden bevrijd - is het wachtwoord geworden voor het ontoegankelijke, het onuitsprekelijke, de Shoah, dat betekent Ramp. Je kunt erheen. Je ziet er veel leeg, schuldig landschap en schuldige gebouwen, etalages met bergen haar, schoenen, keukengerei, en ruïnes van gaskamers. Van een ervan zie je nog de aflopende toegangsweg, de afdaling naar de hel. Daar staat nu zo'n bord 'verboden voor voetgangers' bij. Je kunt je er van alles en toch niets bij voorstellen. Zou je dat wél kunnen, dan slaap je nooit meer zonder

nachtmerries. Daar kan geen mens, geen God tegenop dromen. Geen film, geen beeld kan de brutale beestachtigheid, de totale ontmenselijking dichterbij brengen

Shoah, de documentaire van de Claude Lanzmann, uit 1985, kon het wel negen uur lang dichterbij brengen, die liet het onvoorstelbare ongefilterd horen aan alwie langdurig horen wilde naar slopende getuigenissen uit het zwartste gat van onze Westerse geschiedenis.

Als je googelt op 'Claude Lanzmann, Shoah', krijg je eerst een advertentie te zien van 'Creativ Eventz' met het aanbod van een 'zevendagse reis door de SHOAH-geschiedenis, langs Chelmo, Treblinka, Sobibor, Majdanek (bij Lublin), Belzec, Auschwitz en Birkenau.' Vanaf 759 euro per persoon. Er zit een samenvattend filmpje van die reis bij met de slogan 'If you don't see it with your own eyes, you don't believe it'. Zou het? Of geldt ook hier: zalig zij die niet zien en toch geloven? Geloof is uit het horen, ook vandaag nog, luisteren naar de laatste overlevenden.

3.

In een interview in *de Volkskrant* van 4 januari komen de Palestijn Bassam Aramin, en de Israëli Rami Elhanan aan het woord. Beiden zijn lid van de *Parents Circle*, een organisatie van meer dan zeshonderd Israëliëse en Palestijnse families die een kind hebben verloren aan de voortslepende strijd tussen Israël en de Palestijnen.

Elhanan zegt: 'Wij zijn de ultieme slachtoffers, niemand anders mag slachtoffer zijn. En onze kinderen sturen we op hun 16e, 17de naar Auschwitz om daar ook slachtoffer te worden. Ze komen er vandaan met de Israëliëse vlag om hun schouders en de slogan "never again". Even later gaan ze het leger in en moeten ze bij een checkpoint beslissen of een 70-jarige Palestijn een wandelende tijdbom of een gewone grootvader is. Dat is onmenselijk, een veel te zware verantwoordelijkheid.'

Wie dergelijke kritische overwegingen uit, wordt, Jood of niet, al snel beschuldigd van antisemitisme. Elhanan, wiens vader als enige van zijn familie Auschwitz overleefde, reageert fel: 'Ik ben een Jood, met het grootste respect voor mijn volk, mijn geschiedenis en mijn traditie. Het jarenlang onderdrukken, vernederen en bezetten van miljoenen mensen die geen enkel democratisch recht hebben, dat is niet Joods.'

Aramin, wiens dochter omkwam door een Israëliëse rubberkogel, zegt: 'In de Palestijnse samenleving wordt geen informatie over de Holocaust verstrekt: ik ben me erin gaan verdiepen en snap nu waarom Israëliërs zo hechten aan hun veiligheid. Daarin ligt de sleutel om hen te benaderen. (...) We moeten of het land delen of de begraafplaatsen. (...) Onze levens zijn belangrijker dan land' (*de Volkskrant*, 4 januari 2020).

De Naam van Israëls God, 'erbarmend genadig en lankmoedig', draagt ook het scherpe inzicht met zich mee dat het kwaad voortwoekert tot in het derde en vierde geslacht. En het is voor ons mensen van wezenlijk belang zich dat inzicht eigen te maken. Daarmee kunnen wij net als Aramin goed begrijpen waarom de Israëli's van het tweede en derde naoorlogse geslacht zich zo wanhopig, volgens sommigen paranoïde, vastklampen aan hun veiligheid en zich met muren omringen als in een, nu zelf verkozen getto.

Het is mooi dat Daan Roosegaarde die 104.000 oplichtende steentjes bedacht voor de plaatsen waar Joden weggevoerd zijn. Op hun graven kunnen we ze niet leggen, want die zijn er niet. Maar de schuldenlast van tweeduizend jaar voortwoekerd antisemitisme van geslacht op geslacht verdwijnt niet met vrome 'nooit weer'-belijdenissen en met licht ademende stenen. Wie terecht

opkomt voor de Palestijnen en de Arabische inwoners van Israël, zou zich minstens even fel moeten verzetten tegen het overal weer opduikend antisemitisme.

5.

Wij ontvingen de Thora op Sinai
en gaven haar terug in Lublin.
De doden prijzen God niet,
de Thora is aan de levenden gegeven.
En zoals we daar stonden tezamen
bij de gave van de Thora,
zo stierven wij allen tezamen in Lublin.

Zo begint, verwijzend naar Psalm 115, een ander gedicht van Glatstein. Daarin laat hij heel het Joodse volk van alle eeuwen - van grootvader Abraham tot en met beroemde Poolse rabbijnen - in Lublin (Majdanek) bijeenkomen om zich te voegen bij hun volksgenoten en daar gezamenlijk en eendrachtig te sterven. '...zelfs Mozes, die zo graag niet wilde sterven / toen zijn tijd gekomen was / stierf nu opnieuw.' En daarbij geeft het volk 'onder het zingen van gebeden en psalmen' de Thora die zij op Sinai ontvangen hadden, plechtig terug aan de gever.

Einde verhaal? De eeuwenoude lofzang uitgestorven? Of gaat die toch door? Komt nu eindelijk de tijd dat degenen die menen of zelfs claimen erfgenaam te zijn van die aan Israël gegeven 'tien overwelmende lichtende woorden' eindelijk zeggen: 'wij zullen doen en horen, horen en doen', samen met de 'rest van Israël, nog in leven'? Want:

Niet de doden zingen
niet in hun stilte de doden
maar wij levenden, die nog leven.
Kome wat komt.

6.

Door heel de de Schrift heen, van Genesis tot het boek Openbaring, speelt de droom van de levensadem die de uit de klei getrokken Adam, de doodsbeenderen van Israël, de zoon van de Sunamitische, het dochttertje van Jairus, de arme Lazarus, de opgehangen Jezus, nieuw leven inblaast. In die droom staan zij uiteindelijk allemaal voor de troon. Op die troon - of is het een lichtende steen? - zit de Levende, 'de broeder vluchteling'. En naast hem het lam, namens alle vermoorde onschuldigen, vaders en moeders, dochters en zonen, broers en zussen, alle 'eniggeboren' kinderen van de Levende. Allen die door de hel zijn gegaan. Zij zingen, zij prijzen, zij zegenen de Levende, met machtige stemmen. 'Amen', zingen ze en 'Halleluja', want verder schieten alle woorden tekort.